

УДК 351:354.1:327.8

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.4.6>

Леженко Сергій Олександрович,
Повітряні Сили Збройних Сил України,
ORCID ID: 0009-0006-1929-1786

Майстренко Катерина Миколаївна,
кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри публічного адміністрування
Міжрегіональної академії управління персоналом
ORCID ID: 0000-0001-8586-9271.

ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

SOCIAL ADAPTATION TOOLS FOR MILITARY PERSONNEL: CHALLENGES AND SOLUTIONS DURING WAR

У статті узагальнено проблеми соціальної адаптації військовослужбовців, які є важливим аспектом забезпечення обороноздатності держави та соціальної стабільності, особливо в умовах сучасних збройних конфліктів. Визначено, що війна створює унікальні умови, які вимагають значних адаптаційних ресурсів від військових, тоді як суспільство часто не має належних механізмів підтримки. Відсутність координації між державними установами, волонтерськими організаціями та професійними інституціями підсилює ці труднощі. Визначено, що Окрему роль у сучасній адаптації відіграють підходи “подібний до подібного”, які базуються на залученні ветеранів до підтримки своїх побратимів. Такі програми дозволяють встановити довіру та допомагають подолати бар’єри, які часто не вдається подолати традиційними методами.

Дослідження виявило, що поняття “соціальна адаптація” трактується по-різному в українській та міжнародній практиці. Вітчизняні підходи переважно акцентуються на професійній інтеграції, тоді як зарубіжні моделі (реадаптація, перехід, реінтеграція) охоплюють ширший спектр соціальних, економічних і культурних аспектів. Важливим є також аналіз культурних чинників, які визначають ефективність адаптаційного процесу. У дослідженні доведено, що ефективна соціальна адаптація потребує комплексних інструментів, включаючи психологічну реабілітацію, професійну перепідготовку, медичну допомогу, соціально-правову підтримку, сімейну допомогу та культурно-освітні заходи. Одним із важливих кроків у напрямку ефективної соціальної адаптації військовослужбовців є створення єдиного національного центру координації програм соціальної адаптації. Такий центр повинен об’єднати зусилля державних установ, громадських організацій та міжнародних партнерів для спільного планування та реалізації заходів. Важливо також створити єдину базу даних військовослужбовців, які потребують допомоги. Це дозволить ефективно планувати, моніторити та координувати надання послуг.

Для подолання психологічних наслідків військової служби запропоновано розширити мережу реабілітаційних центрів, особливо у регіонах, які зазнали значних втрат через війну. Наголошено на важливості проактивних підходів, таких як програми “подібний до подібного”, що базуються на залученні ветеранів до підтримки своїх побратимів.

Ключові слова: соціальна адаптація, військовослужбовці, реінтеграція, психологічна реабілітація, професійна перепідготовка, культурні фактори, проактивні підходи, інструменти адаптації, державні програми.

The article summarizes the problems of social adaptation of military personnel, which are an important aspect of ensuring the defense capability of the state and social stability, especially in the context of modern armed conflicts. It is determined that war creates unique conditions that require significant adaptation resources from the military, while society often lacks adequate support mechanisms. The lack of coordination between government agencies, volunteer organizations and professional institutions exacerbates these difficulties. It has been determined that a separate role in modern adaptation is played by “like-for-like” approaches, which are based on the involvement of veterans in supporting their fellow veterans. Such programs help to establish trust and overcome barriers that often cannot be overcome by traditional methods.

The study found that the concept of “social adaptation” is interpreted differently in Ukrainian and international practice. Domestic approaches focus mainly on professional integration, while foreign models (readaptation, transition, reintegration) cover a wider range of social, economic and cultural aspects. It is also important to analyze the cultural factors that determine the effectiveness of the adaptation process. The study proves that effective social adaptation requires comprehensive tools, including psychological rehabilitation, vocational retraining, medical care, social and legal support, family support, and cultural

and educational activities. One of the important steps towards effective social adaptation of military personnel is the creation of a single national center for coordinating social adaptation programs. Such a centre should unite the efforts of government agencies, civil society organizations and international partners for joint planning and implementation of activities. It is also important to create a unified database of soldiers in need of assistance. This will allow for effective planning, monitoring and coordination of service delivery.

In order to overcome the psychological consequences of military service, it is proposed to expand the network of rehabilitation centers, especially in the regions that have suffered significant losses due to the war. The importance of proactive approaches, such as "like-for-like" programs, based on involving veterans in supporting their fellow veterans, is emphasized.

Key words: social adaptation, military personnel, reintegration, psychological rehabilitation, professional retraining, cultural factors, proactive approaches, adaptation tools, state programs.

Постановка проблеми. Соціальна адаптація військовослужбовців в умовах війни є важливим аспектом забезпечення обороноздатності держави та соціальної стабільності. Виклики, з якими стикаються військові під час служби та повернення до цивільного життя, охоплюють широкий спектр питань: від психологічних травм до інтеграції у мирне суспільство. Особливо актуальними ці проблеми стають у контексті сучасних збройних конфліктів, які супроводжуються високим рівнем стресу, втратами, фізичними та емоційними випробуваннями.

Війна створює унікальні умови, які вимагають від військовослужбовців значних адаптаційних ресурсів. Водночас, суспільство часто не готове запропонувати ефективні механізми підтримки, що ускладнює повернення до мирного життя. Недостатній рівень координації між державними установами, волонтерськими організаціями та професійними інституціями лише підсилює ці труднощі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз проблем соціальної адаптації військовослужбовців, представлений у працях Є. Абрамова та Т. Вдовиченко, зосереджується на важливості професійної перепідготовки для забезпечення конкурентоспроможності військових на ринку праці. Зокрема, Є. Абрамов підкреслює роль професійних програм у процесі адаптації, спрямованих на інтеграцію звільнених військовослужбовців у цивільну економіку, тоді як Т. Вдовиченко розглядає фінансові аспекти цих заходів, акцентуючи увагу на потребі державного фінансування та підтримки професійної інтеграції. Обидва автори наголошують, що адаптація є багатофункціональним процесом, який вимагає координації між державними структурами та ринковими інститутами.

Зарубіжні дослідження, такі як праці Cooreg et al. та Cornum et al., пропонують ширший підхід до соціальної адаптації військовослужбовців, охоплюючи культурні, психологічні та соціальні аспекти. Cornum et al. підкреслюють значення програми "Comprehensive Soldier Fitness", яка

спрямована на розвиток стійкості та запобігання психологічним проблемам. Дослідження Ельнітські, Фішера та Блевінс розкривають роль багатофункціонального підходу до реінтеграції, акцентуючи увагу на необхідності одночасного вирішення соціальних, економічних і психологічних питань.

Національні ініціативи, такі як Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?» та проекти професійної адаптації, демонструють прагнення України перейняти найкращі практики адаптації. Законодавчі акти, включаючи Постанову Кабінету Міністрів №307 (2024), регулюють питання реабілітації та соціального забезпечення, тоді як пілотні програми підтримки сімей військовослужбовців та спортивні ініціативи, такі як «Шлях ветерана», сприяють відновленню психологічного стану через участь у спільнотах і культурних заходах. Проте дослідження вказують на необхідність покращення координації між державними та волонтерськими організаціями для підвищення ефективності існуючих програм.

Метою статті є аналіз основних викликів соціальної адаптації військовослужбовців в умовах війни та окреслення інструментів, які сприяють їхньому ефективному подоланню. Особлива увага приділяється психологічній реабілітації, професійній перепідготовці, створенню сприятливого соціального середовища та впровадженню інноваційних підходів до інтеграції військових у мирне суспільство.

Виклад основного матеріалу. Соціальна адаптація військовослужбовців є ключовим елементом їхнього успішного повернення до мирного життя, виступаючи механізмом інтеграції особи у систему соціальних відносин. У контексті війни, цей процес набуває особливої важливості, адже військові, повертаючись із зони бойових дій, стикаються з низкою викликів, які ускладнюють їхню інтеграцію до цивільного середовища.

Аналіз підходів до соціальної адаптації військовослужбовців показує, що загальноприйнятого визначення цього процесу як у вітчизня-

ній, так і зарубіжній літературі не існує. Термін «соціальна адаптація» трактується залежно від наукових підходів, культурного контексту, часу дослідження та цільової аудиторії. У літературі паралельно використовуються терміни «реінтеграція», «реадаптація», «перехід», які нерідко є синонімами, проте мають свої концептуальні відмінності.

В українських дослідженнях соціальна адаптація військовослужбовців розглядається через три основні напрямки. Перший з них базується на теоретичних узагальненнях і враховує як український, так і зарубіжний досвід. Другий напрям зосереджується на аналізі зарубіжних практик, що пропонують ефективні моделі соціальної адаптації. Третій акцентує увагу на новітньому українському досвіді, який орієнтований переважно на професійну адаптацію та інтеграцію військових у ринок праці.

Більшість українських дослідників, таких як Т. Вдовиченко та Р. Жиленко, трактують соціальну адаптацію як процес професійного пристосування до ринкових умов. Вони зосереджують увагу на отриманні нових професійних навичок, працевлаштуванні та забезпеченні економічної стабільності колишніх військовослужбовців [2; 5]. Водночас інші автори, наприклад, О. Абрамов, наголошують на важливості засвоєння соціальних норм і ролей, що вимагає педагогічних, психологічних і правових заходів [1]. Однак навіть офіційні документи, такі як Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців», здебільшого акцентують увагу на професійних аспектах адаптації [9].

У міжнародній практиці адаптація військовослужбовців розглядається через кілька ключових підходів. Реадаптація зосереджується на психологічних і емоційних аспектах, включаючи подолання посттравматичних стресових розладів. Перехід акцентує увагу на інституційних механізмах підтримки ветеранів, а реінтеграція – на поверненні військових до активної участі в громадському житті та виконанні соціальних ролей. Американські дослідники К. Ельнітські та М. Фішер наголошують на важливості багатofункціонального підходу, який охоплює соціальні, економічні та правові аспекти адаптації [14].

Болгарські вчені В. Терзієв і С. Дімітрова запропонували три моделі соціальної адаптації: інституційну, частково інституційну та надінституційну. Інституційна модель характерна для країн із розвиненими правовими системами та демократичними інститутами, де військові отримують стабільну соціальну підтримку. Частково

інституційна модель властива країнам із фрагментарною системою соціального захисту, де військові мають обмежені гарантії та середній рівень забезпечення. Надінституційна модель притаманна країнам із військовими режимами, де армія відіграє домінуючу роль у суспільстві [17].

Окремої уваги заслуговують культурні аспекти адаптації. Дослідження британських учених (Cooper et al., 2017) підкреслює роль соціалізації, гендеру та ідентичності у переході військових до цивільного життя. Зокрема, виділяється значення військового габітусу, який формується в умовах армійської культури, та необхідність його адаптації до цивільного середовища. Військові часто стикаються з труднощами, пов'язаними з різницею цінностей і соціальних норм у цивільному житті [12].

На процес адаптації впливають також культурні фактори. Як зазначає Едгар Джонс (2006), навіть медичні та психологічні розлади, пов'язані зі службою в армії, мають глибоке культурне підґрунтя. У різні історичні періоди та за різних соціальних умов домінували різні концепції розладів, пов'язаних із бойовим досвідом, що впливало на підходи до адаптації ветеранів.

У сучасній практиці все більше уваги приділяється проактивним підходам. Наприклад, у США реалізується програма "Комплексної придатності солдата", яка акцентує увагу на ранньому виявленні проблем і запобіганні їхньому розвитку ще на етапі військової служби. Програма включає регулярну оцінку психологічного стану, загальні тренінги з підвищення стійкості та індивідуальні тренінги залежно від потреб військових [11].

Окрему роль у сучасній адаптації відіграють підходи "подібний до подібного", які базуються на залученні ветеранів до підтримки своїх побратимів. Такі програми дозволяють встановити довіру та допомагають подолати бар'єри, які часто не вдається подолати традиційними методами. У США програми приятельської підтримки показали високу ефективність у роботі з ветеранами, які страждають на ПТСР, та сприяли їх залученню до традиційної терапії [13; 15; 16; 18; 19].

Таким чином, підходи до соціальної адаптації військовослужбовців змінюються залежно від соціальних обставин, культурного середовища та суспільних викликів. В Україні акцент робиться переважно на професійній інтеграції, тоді як міжнародний досвід пропонує ширший підхід до цього питання. Використання зарубіжних практик може значно підвищити ефективність програм реінтеграції військових у цивільне життя, сприяючи більшій соціальній стабільності.

Так, *соціальна адаптація військовослужбовців* – це інтегративний процес, спрямований на відновлення їхньої самосвідомості, здатності до критичного мислення, налагодження продуктивних зв'язків та соціальних відносин у нових умовах. Метою цього процесу є гармонізація внутрішнього стану особи із зовнішніми соціальними вимогами, відновлення почуття стабільності та безпеки.

Особливістю адаптації військовослужбовців є те, що вона вимагає врахування як суб'єктивних, так і об'єктивних аспектів. Суб'єктивна складова проявляється у здатності військових формувати стратегії взаємодії із соціальним середовищем, зберігаючи баланс між власними потребами та очікуваннями суспільства. Об'єктивні фактори включають інтенсивність змін у соціальному оточенні, рівень підтримки з боку держави, сім'ї та громадських організацій.

Таким чином, соціальна адаптація військовослужбовців є багатограним процесом, який потребує використання комплексних інструментів, що враховують як особистісні потреби, так і соціальні виклики. Її успішність залежить від поєднання індивідуальної готовності військового до змін та підтримки з боку суспільства.

Інструменти соціальної адаптації військовослужбовців – це сукупність методів, заходів, ресурсів та механізмів, спрямованих на сприяння інтеграції військовослужбовців у соціальне середовище після виконання військових обов'язків, а також на подолання психологічних, професійних, соціальних і економічних бар'єрів, пов'язаних із військовим досвідом.

Такі інструменти включають:

- *психологічну реабілітацію*: програми для подолання посттравматичних стресових розладів (далі – ПТСР) і стабілізації емоційного стану;

- *професійну перепідготовку та працевлаштування*: навчання новим професіям, надання доступу до ринку праці та підтримка в кар'єрному розвитку;

- *медичну допомогу*: заходи, спрямовані на відновлення фізичного здоров'я;

- *соціально-правову підтримку*: надання правової допомоги, захист соціальних прав та пільг;

- *сімейну підтримку*: заходи, які допомагають військовим і їхнім сім'ям адаптуватися до нових умов життя;

- *культурно-освітні заходи*: розвиток інтересів, хобі та соціальних зв'язків через участь у громадських та культурних ініціативах.

Інструменти соціальної адаптації створюють основу для успішного повернення військовослуж-

бовців до цивільного життя, сприяючи їхньому емоційному благополуччю та соціальній стабільності.

В Україні реалізується низка державних програм та ініціатив, спрямованих на соціальну адаптацію військовослужбовців після завершення служби. Основні напрями та інструменти цієї адаптації включають:

- *психологічна реабілітація – Всеукраїнська програма ментального здоров'я*: ініціатива впроваджена в рамках реформи охорони психічного здоров'я в Україні за участі першої леді О. Зеленської. Програма охоплює широкий спектр послуг для ветеранів, військовослужбовців та членів їхніх сімей. Психологічна реабілітація включає індивідуальні та групові консультації, терапевтичні програми для подолання посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) та кризової підтримки. Реабілітаційні центри працюють у великих містах, таких як Київ, Харків, Львів, а також у регіональних військових шпиталях [3];

- *професійна перепідготовка та працевлаштування – Державна цільова програма соціальної і професійної адаптації військовослужбовців*: включає заходи з перепідготовки на цивільні професії, які мають попит на ринку праці. Програма реалізується через центри зайнятості у співпраці з навчальними закладами та міжнародними організаціями. Наприклад, курси ІТ, логістики, управління проектами та будівельних спеціальностей. Додатково передбачено створення спеціалізованих платформ для пошуку роботи, таких як “Veterans Work UA” [4];

- *медична допомога: Програма реабілітації ветеранів та членів їхніх сімей на 2024-2026 роки* – відновлення фізичного стану військових і ветеранів. Вона охоплює хірургічну допомогу, реабілітаційні програми, протезування, а також доступ до високотехнологічної медичної техніки. Центри реабілітації діють при Міністерстві охорони здоров'я України та Міністерстві у справах ветеранів, а також у співпраці з міжнародними організаціями [4; 8];

- *соціально-правова підтримка*: забезпечує консультування та допомогу в питаннях отримання пільг, соціальних гарантій та правового захисту. Наприклад, це оформлення статусу учасника бойових дій, доступ до субсидій на житло, забезпечення освітніх грантів для дітей військових. Для військовослужбовців також діють гарячі лінії та консультаційні центри в кожному обласному центрі [9 9];

- *сімейна підтримка: пілотні проєкти для військовослужбовців та членів їхніх сімей* – про-

грами зосереджені на забезпеченні психологічної підтримки сімей, які пережили втрату близьких, а також надання юридичної допомоги. Особлива увага приділяється дітям військовослужбовців: організація літніх таборів, психологічних тренінгів і соціальних ігор. Проекти впроваджуються у співпраці з громадськими організаціями та фондами [7];

– *культурно-освітні заходи: міжнародні програми та проекти соціальної адаптації військовослужбовців*, зокрема участь у таких ініціативах, як “Invictus Games”, які сприяють фізичному та психологічному відновленню через спорт. Інші програми включають освітні гранти для ветеранів, участь у культурних заходах і виставках. У рамках цих проєктів реалізуються програми з вивчення англійської мови, лідерства та бізнес-освіти [10].

Зазначені програми є частиною державної політики щодо підтримки військовослужбовців. Вони допомагають забезпечити комфортний перехід до цивільного життя, відновлення психологічного стану та інтеграцію у суспільство.

Висновки. Соціальна адаптація військовослужбовців в умовах війни є комплексним та багатовимірним процесом, що охоплює психологічну, соціальну, економічну та медичну складові. Успішна інтеграція військових у цивільне середовище є ключовим елементом забезпечення соціальної стабільності, обороноздатності держави та підтримки суспільного добробуту. Війна створює значні виклики, які потребують системного підходу з боку держави, суспільства та міжнародних партнерів.

Аналіз українського та міжнародного досвіду демонструє, що ефективна адаптація залежить від таких чинників:

- своєчасність і доступність послуг, спрямованих на задоволення потреб військовослужбовців;
- розгалуженість мережі реабілітаційних центрів, програм професійної перепідготовки та соціального супроводу;
- інтеграція психологічної допомоги, соціальних послуг та професійного навчання;
- запровадження проактивних методів, які спрямовані на запобігання проблем, а не лише їх вирішення.

Наразі в Україні реалізуються численні програми, однак рівень координації між державними, недержавними і міжнародними організаціями потребує покращення. Основний акцент робиться на професійну перепідготовку та психологічну реабілітацію, але культурні, соціальні та правові аспекти часто залишаються на другому плані.

Одним із важливих кроків у напрямку ефективною соціальною адаптації військовослужбовців є створення єдиного національного центру координації програм соціальної адаптації. Цей центр повинен об'єднати зусилля державних установ, громадських організацій та міжнародних партнерів для спільного планування та реалізації заходів. Важливо також створити єдину базу даних військовослужбовців, які потребують допомоги. Це дозволить ефективно планувати, моніторити та координувати надання послуг.

Для подолання психологічних наслідків військової служби необхідно розширити мережу реабілітаційних центрів, особливо у регіонах, які зазнали значних втрат через війну. Важливо впровадити сучасні методи терапії, такі як когнітивно-поведінкова терапія, арттерапія, групова терапія із залученням ветеранів. Інтеграція програм психологічної допомоги до первинної медичної ланки дозволить зробити підтримку більш доступною та ефективною.

Створення національної платформи професійної перепідготовки стане важливим кроком для забезпечення ветеранів актуальними знаннями та навичками. Платформа має пропонувати сучасні курси, такі як ІТ, управління проєктами, логістика, та бути доступною для військовослужбовців з фізичними обмеженнями. Крім того, необхідно забезпечити пільгові умови для започаткування бізнесу ветеранами, зокрема надання грантової підтримки та консультацій.

Для спрощення доступу до пільг і гарантій варто запровадити електронні сервіси, які дозволять оперативно оформлювати документи та отримувати необхідну інформацію. Особливу увагу слід приділити правовій допомозі, надавши можливість безкоштовних консультацій у спеціалізованих центрах, що функціонуватимуть у кожному регіоні.

Запровадження програм психологічної допомоги для членів сімей військовослужбовців є важливим аспектом адаптації. Тренінги, групові консультації, а також організація культурних, спортивних та освітніх заходів для сімей сприятимуть їхній інтеграції в суспільне життя. Особлива увага має бути приділена підтримці дітей військових через літні табори, соціальні ігри та психологічні тренінги.

Залучення ветеранів до підтримки своїх побратимів у ролі наставників є важливим інструментом адаптації. Для цього необхідно систематично готувати ветеранів до такої роботи та створювати програми, що передбачають їх участь у реабілітаційних центрах як консультантів.

Важливим аспектом успішної адаптації є залучення міжнародних організацій для фінансування програм адаптації, використовуючи гранти та технічну допомогу. Державне фінансування також має бути розширено, із запровадженням прозорих механізмів розподілу коштів, що гарантують ефективність їх використання.

Для забезпечення результативності програм адаптації необхідно впровадити систему моніторингу, яка включатиме регулярні опитування

військовослужбовців, аналіз результатів та незалежну експертну оцінку. На основі цих даних програми повинні вдосконалюватися.

Реалізація зазначених рекомендацій дозволить створити комплексну систему соціальної адаптації військовослужбовців, яка забезпечить їм успішну інтеграцію в суспільство та сприятиме соціальній стабільності. Впровадження таких заходів є важливим кроком на шляху до побудови справедливого та інклюзивного суспільства.

REFERENCES:

1. Abramov, Ye.V. Adaptatsiya viyskovosluzhbovtiv, zvilnnykh v zapas, yak instrument zabezpechennya yikh konkurentospromozhnosti na rynku pratsi [Adaptation of military personnel discharged from service as a tool for ensuring their competitiveness in the labor market]. *Ekonomika i organizatsiya upravlinnya* [Economics and Organization of Management]. 2016. Issue 2(22). pp. 259-265. [in Ukrainian].
2. Vdovychenko, T. Sotsialna ta profesiyna adaptatsiya zvilnnykh viyskovosluzhbovtiv yak ob'ekt finansovoho zabezpechennya [Social and professional adaptation of discharged military personnel as a subject of financial support]. *Svit finansiv* [World of Finance]. 2017. No. 1(50). pp. 166-180. [in Ukrainian].
3. Vseukrayinska prohrama mentalnogo zdorov'ya "Ty yak?" [All-Ukrainian Mental Health Program "How Are You?"]. URL: <https://dsns.gov.ua/psixologicne-zabezpechennia/realizaciia-projektiv/vseukrayinska-programa-mentalnogo-zdorovia-ti-ia> [in Ukrainian].
4. Deyaki pytannya mentalnoi, sportyvnoi, fizychnoi, psykhologichnoi rehabilitatsiyi ta profesiynoi adaptatsiyi veteraniv viyny, chleniv yikh simey ta deyakikh inshykh katehoriy osib [Some issues of mental, sports, physical, psychological rehabilitation, and professional adaptation of war veterans, their family members, and other categories of individuals]. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 bereznya 2024 r. No. 307*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2024-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
5. Zhilenko, R.V. Sotsialna adaptatsiya viyskovosluzhbovtiv v suchasniy naukoviy literaturi [Social adaptation of military personnel in modern scientific literature]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Seriya "Pedagogika. Sotsialna robota"* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series "Pedagogy. Social Work"]. 2019. Issue 2(45). DOI: 10.24144/2524-0609.2019.44.61-69. [in Ukrainian].
6. Pytannya uchasykiv boyovykh diy, osib z invalidnistyu vnaslidok viyny, uchasykiv viyny [Issues of combatants, persons with disabilities caused by war, and war participants]. URL: <https://ukc.gov.ua/knowledge/pilgy-uchasnykam-bojovyh-dij-iz-chysla-uchasnykiv-ato/> [in Ukrainian].
7. Pilotni proekty dlya viyskovosluzhbovtiv ta chleniv yikh simey [Pilot projects for military personnel and their families]. URL: <https://nssu.gov.ua/news/pilotni-proiekty-dlia-viyskovosluzhbovtiv-ta-chleniv-ikh-simei> [in Ukrainian].
8. Polityka zaluchennya, rozvytku ta utrymannya lyudskoho kapitalu v sylakh oborony. Proekt [Policy of involvement, development, and retention of human capital in the defense forces. Draft]. URL: https://www.mil.gov.ua/content/27302024/POLITYKA_zaluchennya_rozvytku_ta_utrimannya_lyudskogo_kapitalu_v_silah_oboroni140524.pdf [in Ukrainian].
9. Pro sotsialnyy i pravovy zakhyt viyskovosluzhbovtiv ta chleniv yikh simey [On social and legal protection of military personnel and their families]. *Zakon Ukrainy* [Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (VVR)*. 1992. No. 15. Article 190. [in Ukrainian].
10. Shlyakh veterana: yak cherez sport povernutysya do tsyvilnogo zhyttya [The veteran's path: How to return to civilian life through sports]. URL: <https://ua.tribuna.com/uk/blogs/fondveteraniv/3091909-shlyax-veterana-yak-cherez-sport-povernutysya-do-czyvilnogo-zh/> [in Ukrainian].
11. Buddy-to-buddy volunteer veteran program [Brochure]. Michigan: University of Michigan. URL: https://www.research.va.gov/media_roundtable/B2B_Brochure.pdf (accessed: 24.11.2024).
12. Cooper, L., Caddick, N., Godier, L., Cooper, A., Fossey, M. Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*. URL: https://www.researchgate.net/publication/312116394_Transition_From_the_Military_Into_Civilian_Life_An_Exploration_of_Cultural_Competence (accessed: 24.11.2024).
13. Cornum, R., Matthews, M., Seligman, M. Comprehensive Soldier Fitness. Building Resilience in a Challenging Institutional Context. *American Psychologist*. URL: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-66-1-4.pdf> (accessed: 24.11.2024).
14. Elnitsky, Ch., Fisher, M., Blevins, C. Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology*. 2017. Vol. 8. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5348503/> (accessed: 24.11.2024).

15. Jones, E. Historical approaches to post-combat disorders. *Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences*. 2006. April 29. 361(1468). pp. 533–542.
16. Morin, R. The Difficult Transition from Military to Civilian Life. Pew Research Center. URL: <http://www.pewsocialtrends.org/2011/12/08/the-difficult-transition-from-military-to-civilian-life/> (accessed: 24.11.2024).
17. Terziev, V., Dimitrova, S. A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria. *European Scientific Journal*. 2014. Vol. 2. URL: <https://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/4792/4608> (accessed: 24.11.2024).
18. US Department of Veterans Affairs. Center for Innovation. Transforming veterans experiences during military-to-civilian transition: gaps and opportunities. URL: https://www.socalgrantmakers.org/sites/default/files/resources/VACI%20State%20of%20MCT_04192017%20%281%29.pdf (accessed: 24.11.2024).
19. White, T. The buddy system. Veterans help veterans combat PTSD. *Stanford Medicine, Balancing Act*. URL: <https://stanmed.stanford.edu/2014fall/the-buddy-system.html> (accessed: 24.11.2024).